

A roma női populáció életkörülményeinek összehasonlító vizsgálata Magyarországon

A comparative study of the living conditions of Roma female population in Hungary

Szerzők: Mózes Noémi¹ ✉, Kocsis Éva,¹ Feith Helga Judit¹

Beküldve: 2021. 01. 05.

Doi: 10.24365/ef.v62i2.5910

Kulcsszavak: roma; lakáskörülmények; higiéné

Keywords: Roma; housing conditions; hygiene

Összefoglaló

Bevezetés: Európa legnagyobb kisebbségének, a romák lakáskörülményeire még mindig alacsony komfortfokozat és túlszűfoaltság jellemző. Mivel az egészségi állapot szoros összefüggést mutat az életkörülményekkel, a roma lakosok nagy része már megszületésük idején jelentős hátránnyal indul. Az épületekben lévő közszolgáltatások részben vagy teljesen hiányosak. Az otthonukban nincs elég rendelkezésre álló tér, ennek okán a roma lakosság nagy része szűkösen, kis helyen él.

Módszertan: Keresztmetszeti kutatásunkat 2017. január és 2018. február között végeztük el a magukat roma származásúnak valló roma kisebbséghez tartozó női lakosok között Magyarországon. A vizsgálat során 299 roma és 390 nem roma nőt sikerült saját készítésű kérdőívünkkel felmérni. A statisztikai elemzéseket az SPSS program segítségével végeztük el. A leíró statisztika mellett az összefüggés-elemzéshez a chí-négyzet próbát használtuk. Szignifikánsnak tekintettük az eredményt, ha $p < 0,05$.

Eredmények: A roma lakások felszereltségét vizsgálva megfigyelhető, hogy a falvakban még mindig szignifikánsan alacsonyabb a csatornahálózathoz ($p < 0,001$), az ivóvízhez ($p < 0,013$), a melegvízhez ($p < 0,001$), a gázhoz ($p < 0,001$) való hozzáférés, valamint a fürdőszoba ($p < 0,001$), a mellékhelyiség ($p < 0,001$) megléte. Eredményeinket összevetettük az Európai Unió 2016-ban kiadott roma kisebbségekről és a hátrányos megkülönböztetésről szóló második felméréseivel. Vizesblokk a vizsgált magyar háztartások 15%-ából hiányzott. Ez az arány Romániában a legmagasabb (79%), míg Spanyolországban a legalacsonyabb (1%). A 2014-es Európai lakossági egészségfelmérés adatai szerint, amíg a nem roma lakosokra átlagosan 1,3 szoba jut személyenként, addig a romákra csak 0,7. Ehhez viszonyítva a kutatásunkban az átlagosan egy főre jutó szobaszám ennél is alacsonyabb volt (0,57).

Következtetések: Vizsgálatunk során enyhe javulást láttunk az eddigi felmérésekhez képest, viszont a roma nők rossz lakhatási körülményei még mindig elkészerítőek. A szegénységből, túlszűfoaltságból, közmű hiányosságból eredő szociális problémák megléte nagy szakadékot képez a roma és a nem roma társadalom között. Ennek legfőbb oka feltehetően az alacsony iskolázottságuk miatt kialakult gyenge munkaerő piaci helyzetükben, ezáltal alacsony jövedelmükben rejlik.

Summary

Introduction: The purpose of this study was to investigate the living conditions of female Roma living in Hungary compared to those living in other countries throughout Europe. While they are Europe's largest minority, the Roma are characterized by uncomfortable and overcrowded living conditions. According to the 2014 European Population Health Survey, while the majority population in Europe has an average of 1.3 rooms per person, the Roma have only 0.7.

¹ Semmelweis Egyetem Egészségtudományi Kar Társadalomtudományi Tanszék, Budapest

Methods: We conducted research in Hungary among self-identified female residents of the Roma minority between January 2017 and February 2018 compared the findings to The Second European Union Minorities and Discrimination Survey of Roma published in 2016.

Questionnaire regarding current living conditions was administered to 299 Roma and 390 non-Roma women. Statistical analyses were performed using SPSS. In addition to descriptive statistics, the chi-square test was used for correlation analysis. The result was considered significant at $p < 0.05$.

Results: Data analysis identified variables such as the average number of rooms per capita in Roma households (0.57) in our study. Examining the conditions of Roma dwellings, it can be observed that, in the villages, access to the sewerage system ($p < 0.001$), pipe water ($p < 0.013$), hot water ($p < 0.001$), gas ($p < 0.001$), bathroom ($p < 0.001$), the presence of a toilet ($p < 0.001$) are still significantly lower. Access to basic utilities remained lower in Hungary than most other countries. The water block was missing from 15% of the surveyed Hungarian households. This proportion is the highest in Romania (79%) and the lowest in Spain (1%).

Conclusions: The health status is closely related to living conditions. Most Roma residents are at a significant disadvantage from the time of birth. While a slight improvement in Hungary was observed compared to previous surveys, the poor housing conditions of Roma women persist.

BEVEZETÉS

A romák helyzete Európában

Európában a roma² lakosok száma 10-12 millióra tehető, ebből 6 millió az Európai Unió állampolgára (Roma equality, inclusion and participation in the EU, 2020). Az Európai Unió legnagyobb nemzeti kisebbsége továbbra is diszkriminált és egyenlőtlen hozzáféréssel rendelkezik a létfontosságú szolgáltatások terén. A romák mintegy 80%-a országa szegénységi küszöbe alatt él. Minden harmadik roma lakása nincs csatlakoztatva a vezetékes ivóvízhálózatra. Minden harmadik roma gyermek olyan háztartásban él, ahol az előző hónapban legalább egyszer éhesen kellett elaludni. Európában 4 éves kortól a tankötelezettség alsó korhatáráig még mindig csak a roma gyermek fele (53%) vesz részt a gyermekkori nevelésben intézményi keretek között (European Union Agency for Fundamental Rights „Second European Union Minorities and Discrimination Survey Roma – Selected findings”, 2016). Egy átfogó, 11 európai országban végzett kutatásban a megkérdezett romák 42%-a arról számolt be, hogy nincs otthonában vezetékes víz, szennyvízcsatlakozás vagy áram. Összehasonlításképpen, ugyanezen helyről vett nem roma mintában a lakosok 12%-a számol be ilyen nélkülözésről (European Union Agency for Fundamental Rights „EQUALITY Discrimination against and living conditions of Roma women in 11 EU

Member States Roma survey – Data in focus”, 2016). Törökországban az infrastruktúra biztosított ugyan, de a roma lakosság nagy része nem tudja fizetni a közüzemi díjakat, ezért a szolgáltatás kikapcsolásra kerül, emellett szeméttel teli környezetben élnek, és a gyermekeik ilyen körülmények között játszanak a szabadban. További probléma, hogy a csatornahálózat nincs kiépítve mindenhol, vagy ahol rendelkezésre áll, gyakran a szemét elzárja az elfolyás útját, ezért a csatorna tartalma az udvarokon felszínre kerül, ami súlyosan káros az emberi egészségre és a környezetre egyaránt. Ilyen életkörülmények között nagyon gyakori a gyermekeknél a fertőzés, hasmenéses megbetegedés, mely problémával elsődlegesen a nők szembesülnek. A fűtés megoldása is problémás, mert amikor nincs elegendő fa, akkor a kommunális szemetet égetik el tüzelőként, amelynek füstje megreked a lakásban és légzési nehézséget, légzőszervi megbetegedéseket okoz (Ekmekçi, 2016). Noha a férfiak és a nők együtt élnek a hátrányos körülmények között, ez mégis a nőkre nézve jár súlyosabb következményekkel, hiszen ők azok, akiknél az oktatásból és a foglalkoztatásból való kirekesztettség állandósul. Munkájuk a gyerekekre nevelésre és az otthoni tennivalók elvégzésére korlátozódik. Ez a fajta roma női szerep a pénztelenséggel karöltve deprivált környezetet teremt számukra, amelyből nehéz kijutni (European Monitoring Centre on Racism and Xenophobia, 2005). A roma nők a házak elsődleges használói és fenntartói, ezért a

² 1971-ben Londonban megtartott, első roma világtalálkozón a roma elnevezés használatáról döntöttek a jelenlévők. A cikkben is következetesen a roma elnevezést használjuk.

szegregáció és a létesítmények rossz állapota különösen magas egészségügyi kockázatot jelentenek számukra. Mivel sok helyen nincs vezetékes víz vagy áramszolgáltatás, a nők nem tudnak olyan alapvető háztartási eszközöket használni, mint a mosógép vagy a tűzhely. Plusz teher nehezedik rájuk, hiszen vödörbe vizet kell hozniuk a közkifolyókból vagy éppen tűzifát kell gyűjteniük az erdőben. A nyílt tűzön főzés pedig növeli a beltéri levegő szennyeződését. Ez hosszú távon negatív hatást gyakorolhat a nők és a gyermekek egészségére (*European Union Agency for Fundamental Rights „EQUALITY Discrimination against and living conditions of Roma women in 11 EU Member States Roma survey – Data in focus”, 2016*).

A lakásban rendelkezésre álló tér az ott élők életminőségének egyik mutatója. A 2014-es Európai lakossági felmérés adatai szerint a nem roma lakosokra átlagosan 1,3 szoba jut személyenként (Központi Statisztikai Hivatal, 2014). Magyarországon az 1 főre jutó szobaszám romák esetében 0,6, míg a nem romáknál átlagosan 1,2. A közüzemi és egyéb szolgáltatásokhoz való hozzáférést, illetve a lakások általános állapotát is vizsgálni szükséges, hogy képet kaphassunk a célcsoportról. Hazánkban a roma lakosság 97-98%-a rendelkezik elektromos árammal otthonában. Lakáson belüli vezetékes ivóvíz elérést tekintve a romák lakásainak 33%-a nem rendelkezik vezetékes ivóvízzel. Ez a szám Romániában rendkívül magas (68%). Zuhanyzó és mellékhelyiség a magyar roma lakások 38%-ából hiányzik (*European Union Agency for Fundamental Rights „EQUALITY Discrimination against and living conditions of Roma women in 11 EU Member States Roma survey – Data in focus”, 2016*).

A romák helyzete Magyarországon

Magyarország legnagyobb és egyben a legrosszabb társadalmi-gazdasági státuszú nemzeti-csoportját a romák képviselik. Hazánkban a becslések alapján számuk a teljes lakosság mintegy 6-7%-át teszi ki. Itthon és Európa-szerte foglalkoznak a roma kérdéssel, hiszen számuk folyamatosan növekszik, ezzel párhuzamosan sajnos jelentős javulás a lakhatásuk, az iskolázottságuk, valamint az egészségük terén nem tapasztalható (Bernát, 2014).

Magyarország Alaptörvénye kimondja, hogy minden, Magyarország területén élő lakosnak

joga van az emberhez méltó lakhatáshoz, valamint a közüzemi szolgáltatásokhoz való hozzáféréshez (Magyarország Alaptörvénye, 2011). Emellett az Európa Unió (EU) is kiemelten foglalkozik azzal, hogy lakosaikat ne érje faji eredetű, kisebbséghez való tartozásból eredő hátrányos megkülönböztetés. Ellenzi a lakhatási kirekesztettséget és a mindennapi élethez szükséges alapvető közmű hiányát. Ezen jogok biztosítása és fenntartása különösen fontos a roma származású egyének esetében (Az Európai Unió Tanácsa „A személyek közötti, faji vagy etnikai származásra való tekintet nélküli egyenlő bánásmód elvének alkalmazásáról”, 2000).

Magyarországon a 2007–2017 közötti időszakban a lakhatási szegénység aránya (15%) közel háromszor nagyobb volt, mint az EU átlag. A lakhatási szegénység esélyét növeli a lakosok életkora, jövedelmi helyzete, a háztartás mérete és összetétele. Számottevően nőtt azon háztartások aránya, ahol a kedvezőtlen lakáskörülmények mellett a hitelfelvétel is jelentős probléma (Periféria Közpolitikai Kutatóközpont, 2019). Hazánkban Kemény István kutatásaiból kiderül, hogy a romák közel kétharmad része a 70-es években még mindig cigánytelepeken élt, elkülönülve a nem roma lakosoktól. (Human Contact, 2001) A jogszabályi változásoknak köszönhetően kezdték felszámolni a telepeket, viszont a romáknak szánt új épületeket a város peremén alakították ki, így a helyzet mit sem változott. Azok, akik önszántukból próbálták elhagyni a telepet is csak kevésbé frekvenciát, rosszabb településeket tudtak megcélozni az alacsony jövedelem miatt. Ahol sok roma család telepedett meg, onnan a nem roma lakosok elköltöztek, csökkentek az ingatlan árak, nőtt a roma lakosság száma, és az elgettósodás folyamata megkezdődött (Human Contact, 2001). 1971 és 1993 között a roma populáció kétharmad része kunyhóban vagy putriban élt. Ez az arány 1993 és 2003 között 5-6%-ra csökkent. 1993-as felmérésük során megállapításra került, hogy a cigány lakások harmad része volt egyszobás, 43%-a kétszobás és 24%-a több, mint három szobás. Ez az arányszám 2003-ban pozitív irányba változott, hiszen a családok lakásainak már 30%-a rendelkezett három vagy több szobával, 42%-a kétfő szobával, és az egyszobás otthonok aránya 28%-ra csökkent. Az 1993-as évi vizsgálatban az otthonok 20%-a vályog- vagy vert föld falú épület volt. 2003-ban a téglalapú és a vályogfalú lakások aránya alig változott

(77%-19%). 1971-es felmérés során a családokban a vízvezeték 8,1%-nál, vízöblítéses WC 3%-nál volt megtalálható. 1993-ban vízvezeték az otthonok 65%-ában volt, míg 2003-ban ez az arány 72%-ra emelkedett. Elektromos áram 98%-ban volt bekötve az ingatlanokhoz 2003-ban. 2003-ra az ingatlanok 51%-a rendelkezett mellékhelyiséggel a lakáson belül, fürdőszoba a lakások 57,6%-ában volt. Az egy szobára jutó személyek száma lassú ütemben, de csökkenést mutatott (Kemény, Jánky & Lengyel, 2004).

Keresztes-Takács Orsolya 2014-ben Hajdúböszörményben 479 háztartásban mérte fel a roma lakosok életkörülményeit (Keresztes-Takács, 2014). Arra a megállapításra jutott, hogy az esetek 40,7%-ban igen nagy, vagyis 6 fő feletti családok alkották a vizsgált mintát. A családok átlagos háztartásnagysága 5,61 fő volt. Sok esetben még jelenleg is a romák többsége kisméretű lakásokban kénytelen zsúfoltan, nem megfelelő higiénés körülmények között élni (Pik, 2001). Megfigyelhető a nukleáris családok jelenléte is, ahol a szülők és a gyermekek alkotják a háztartást. Ez a tendencia azért is jelent meg, mivel hiába él több generáció, illetve rokonság egy helyen, ha a közösségben kevesen dolgoznak, nem tudják elosztani a pénzt a háztartásban, így elszegényedik a család. Emiatt sokan úgy döntenek, főleg, aki nagyvárosban tervezi a jövőjét, hogy lazít a családi köteleken. Az anyagi gyarapodás reményében nukleáris család formájában kívánnak a közösségből (Messing & Molnár, 2011).

Az idősebb roma nők sok esetben saját nemzetiségük tradíciójának foglyai, hiszen a korai gyermekvállalás, iskolázottság hiánya miatt életterük eléggé beszűkül. Viszont nem elégséges csupán saját kultúrájuknak megfelelniük, a többségi társadalomba is be kell illeszkedniük (Demsá, 2015). A közösségi normájuk szerint a „jó”, „tisztá” nő otthon van a családdal. Mos, főz, takarít, ellátja a gyermekeket. A családfenntartó szerep így kizárólag az édesapára hárul. Viszont ahol sokan élnek egy háztartásban, ez túl nagy feladat. Sok esetben a nők is dolgozni kezdenek, ami a férfiak szemében nem mindig pozitív, hisz ez egyfajta presztízsvesztés számukra (Makrai, 2020). Ezzel együtt kezd megjelenni a házimunka megosztása is, hiszen ők is részét képezik a munkaerő piacnak. Különösen a nem tradicionális közösségekben élő fiatalabb korosztály keresi a kitérés, továbbtanulási lehetőségeket. Tudják, hogy szüleikkel szemben nekik már jóval több opció áll

a rendelkezésükre. Próbálnak jó példává válni a gyermekeik szemében, és az idősebbekkel ellentétben már nem szűk látókörűek. Tudják, hogy egy jó munkahellyel már van esélyük kilépni a mélyszegénységből. Tehát a roma nők emancipációja elkezdődött a magyar társadalomban is (Géczy & Gergelics, 2019).

A deprivált környezet, a szülők társadalmi pozíciója, kulturális státusza és anyagi helyzete meghatározza a gyermekek iskolai teljesítményét is. A roma fiatalok ennek következtében már az iskolai élet megkezdésekor olyan hátránnyal indulnak, mint a nyelvi kifejező készség hiánya (K. Nagy, 2019). Óvodáskorú gyermekek körében végzett felmérés alkalmával megállapították, hogy a roma gyermekek az összefüggő beszéd, a relációs szavak használata, valamint a szókincs gazdagságának tekintetében alulmaradnak a többségi társadalomhoz képest (Gadó, 2018).

Ugyanakkor megfigyelhető a roma lakosság középosztályosodása, ami egy lassú folyamat. Ez abban mutatkozott meg, hogy a nehézségek ellenére egyre kevesebb roma gyermek kallódik el, esik ki az oktatásból. A középfokú intézményekbe járók és azt sikeresen elvégzők aránya növekedett, ez köszönhető a monetáris támogatásoknak és a helyi kezdeményezéseknek, valamint az oktatáspolitikának (Forray, 2017). Az iskolai felzárkózás hosszú távon az egyének egészségi állapotára is jó hatással lenne, hiszen a romák körében kialakult betegségek leginkább az iskolázatlanság okán kialakult rossz szociális helyzetnek köszönhetőek (Forray, 2013). Az edukációban elérendő előrelépés pedig szükséges lenne, hiszen a magyarországi lakossághoz viszonyítva a roma népesség körében szignifikánsan magasabb az éhomi vércukorszint, alacsonyabb a magas denzitású lipoprotein (HDL) szint és gyakoribb a 2-es típusú diabetes mellitusban szenvedők aránya. Körükben a metabolikus szindróma előfordulása is szignifikánsan gyakoribb a magyar lakossághoz képest (Kósa et al., 2014).

A roma népesség életkörülményeinek vizsgálata elengedhetetlen, mivel ez egy eszköz arra, hogy az oktatás és a foglalkoztatás terén végrehajtott, akár kormányzati szintű intézkedéseket visszakontrolláljuk. Hiszen, ha ezek az erőfeszítések sikerrel járnak, akkor az egyének életminőségében és lakókörnyezetében is mérhető, jelentős pozitív változások következnek be.

CÉLKITŰZÉS

Kutatásaink alapvető célja, hogy felmérjük a magyarországi roma nők életkörülményeit, lakóhelyük állapotát, közüzemi szolgáltatásokkal való ellátottságát, a szobák zsúfoltságának szintjét, összefüggésben higiénés magatartásukkal, illetve azzal, hogy mindezek milyen hatással vannak az egészségükre. Jelen közleményben a kapott eredményeinket a nem roma lakosok alkotta kontrollcsoportunkkal kívánjuk összehasonlítani, illetve a magyarországi és Európai Unióban készített felmérések eredményeivel, hogy ezáltal is pontosabb képet kapjunk a roma nők helyzetéről.

MÓDSZERTAN

Keresztmetszeti felmérésünket roma nők körében, Magyarország területén végeztük 2017-2018-ban. Célcsoportunkat a magukat roma származásúnak valló³, roma kisebbséghez tartozó lakosok képezték, a kontrollcsoportot szintén önbevallás alapján a nem roma lakosság jelentette, mely almintákat az „Ön roma származásúnak vallja-e magát?” kérdéssel azonosítottuk. A felmérésben az a nagykorú személy vehetett részt, aki a 18. életévét betöltötte.

Jelen közleményben ismertetett pilot kutatásunk többek között azt a célt szolgálta, hogy egy későbbi, Kárpát-medencére kiterjedő átfogó kutatásunk előtt felmérjük, hogy a roma lakosságot hogyan, milyen módszerekkel lehet elérni és felmérni. Mivel ez a kisebbség egy olyan társadalmi réteget képvisel, akiket nehéz elérni, fontosnak tartottuk megvizsgálni, mekkora a hajlandóság a célpopuláció részéről a kérdőív kitöltésére, illetve az általunk összeállított kérdőívet is tudtuk tesztelni. Ennek érdekében ország-szerte felkerestük a települési és roma önkormányzatokat e-mailben és telefonon keresztül, illetve a védőnői hálózat és a családsegítő szolgálat elérésére is tettünk kísérletet. A kérdőívet online felületen, több platformon is népszerűsítettük, így több módszer (online és papír alapú kérdőív) ötvözésével sikerült az összes megyéből adatokat szereznünk, azonban egy válaszadó csak egy formában (online vagy papír alapon) tölthette ki a kérdőívet. A magukat roma

származásúnak valló kitöltők több kérdésre válaszoltak, szemben a magukat nem romának valló válaszadókkal, online kitöltés esetén ezt úgy oldottuk meg, hogy a kérdőív elágazó volt. A rendelkezésre álló idő, az erőforrások és sokszor a válaszkészség hiánya miatt azonban sajnálatos módon lehetetlen volt elérni a reprezentativitást. A célpopuláció beválasztásakor nem volt célunk összehasonlítani a szegregáltan, vagy integráltan élő csoportokat, ugyanakkor fontos szempont volt, hogy a kontroll csoport beválasztása a roma válaszadók régiójából történjen.

A statisztikai elemzéseket az SPSS 25 program segítségével végeztük el. A leíró statisztika mellett az összefüggés-elemzéshez a chí-négyzet próbát használtuk. Szignifikánsnak tekintettük az eredményt, ha a $p < 0,05$ volt.

Saját szerkesztésű kérdőívünk tartalmazott szocio-demográfiai, valamint önbevalláson alapuló, egészségi állapotra vonatkozó adatokat, amelyet a romák esetében lakóhelyükről, higiénés szokásaikról, tisztálkodással kapcsolatos kérdésekkel egészítettünk ki.

A jelen kutatásban vizsgált kérdéseink:

1. szocio-demográfiai változók: lakóhely településének típusa, iskolai végzettség, munkavállalás, háztartás nagysága, háztartás összetétele, háztartásban élők száma
2. lakóhely jellemzői: nagysága, típusa, közműellátottsága
3. higiénés szokások: tisztálkodás gyakorisága
4. morbiditási adatok: panaszok, tünetek előfordulása

EREDMÉNYEK

A vizsgálat során összesen 689 nőt sikerült felmérni, ebből 299 roma és 390 kontroll csoporthoz tartozott. A roma korcsoport életkorának eloszlása az alábbiak szerint alakult: 18-34 év közötti 155 fő (51,8%), 35-64 év közötti 139 fő (46,5%), 65 feletti 5 fő (1,7%). A kontroll csoport tagjai esetében a 18-34 év közöttieket 198 fő (50,8%), a 35-64 év közöttieket 182 fő (46,7%), a 65 feletti 10 fő (2,6%) alkotta. Magyarország mind a 7 régiójából (Nyugat-Dunántúl, Közép-Dunántúl, Dél-Dunán-

³ A nemzetiségek jogairól szóló 2011. évi CLXXIX. törvény szerint

túl, Közép-Magyarország, Észak-Magyarország, Észak-Alföld és Dél-Alföld) kerültek be válaszadók a mintába, ugyanakkor a minta eloszlása egyenletlen volt.

A vizsgált minta szocio-demográfiai jellemzése az 1. táblázatban látható. A romák esetében a nem roma mintához képest nagyobb arányban voltak a 150.000 Ft alatti jövedelműek, illetve meglepő módon azoknak az aránya is magasabb volt, akik 300.000 Ft felett kerestek. Eredményeink szerint a magas jövedelemmel rendelkezők legnagyobb hányada (39,1%) a fővárosban élt.

Elmondható, hogy a mintában a roma nők még mindig aluliskolázottabbak voltak ($p < 0,001$) a nem romákhoz képest.

Az 2. táblázat bemutatja, hogy a válaszadók kikkel éltek egy háztartásban a felmérés időpontjában. A kontroll csoporthoz tartozó nők válaszát vizsgálva azt az eltérést látjuk a roma családokhoz képest, hogy az egyedül élő nők (106 fő, 27,2%), valamint a gyermek nélkül, de élettársal/házastárssal együtt élők (119 fő, 30,5%) aránya jóval magasabb volt.

1. táblázat: A roma (N=299) és a nem roma (N=390) nők szocio-demográfiai jellemzése

	roma	nem roma
iskolai végzettség		
maximum 8 osztály	177 fő (59,2%)	9 fő (2,3%)
szakmunkás	70 fő (23,4%)	18 fő (4,6%)
érettségi	31 fő (10,4%)	171 fő (43,8%)
főiskola/egyetem	21 fő (7,0%)	171 fő (43,8%)
lakóhely		
főváros	171 fő (43,8%)	77 fő (19,7%)
város	124 fő (41,5%)	208 fő (53,4%)
falu	106 fő (35,4%)	105 fő (26,9%)
jövedelem		
150.000 Ft alatt	73 fő (24,4%)	61 fő (15,6%)
150.000-200.000 Ft között	10 fő (3,3%)	26 fő (6,7%)
200.000-250.000 Ft között	20 fő (6,7%)	30 fő (7,7%)
250.000-300.000 Ft között	102 fő (34,1%)	161 fő (41,3%)
300.000 Ft felett	94 fő (31,4%)	112 fő (28,7%)

Forrás: saját szerkesztés

2. táblázat: A roma (N=299) és a nem roma (N=390) családok összetétele

	roma	nem roma
párkapcsolatban és gyermek(ek)kel él	121 fő (40,5%)	126 fő (32,3%)
az egyik szülő és a gyermek(ek) élnek együtt	57 fő (19,0%)	17 fő (4,4%)
szüleivel él	43 fő (14,5%)	2 fő (0,5%)
csak házastárssal él	33 fő (11,0%)	119 fő (30,5%)
egyedül él	27 fő (9,0%)	106 fő (27,2%)
házastársával, gyermekeivel, nagyszülőkkel él	18 fő (6,0%)	20 fő (5,1%)

Forrás: saját szerkesztés

A kontroll csoport tagjai között szignifikánsan több nő válaszolta azt, hogy egyedül vagy élettársával él együtt ($p < 0,001$). Megállapítottuk, hogy a roma háztartások szignifikánsan nagyobbak a nem romákénál ($p < 0,001$), mivel a roma háztartások nagysága átlagosan 3,87 fő volt,

míg a kontroll csoporthoz tartozók esetében 2,84 fő.

A kapott válaszok alapján a család nagyságot négy csoportra soroltuk Keresztes-Takács Orsolya kutatása alapján (Keresztes-Takács, 2015): 2-3 főből állókra, 4 és 5 fős, valamint a 6 főt

meghaladó családokra. A roma válaszok alapján a 2-3 főből álló családok aránya 46,2%, a 4 fős családoké 19,4%, az 5 fős családoké 16,0% volt, valamint azoknak a családoknak az aránya, akik 6 főt meghaladó otthonokban éltek 18,4% volt. A kontrollcsoportban a 2-3 főből álló családok aránya 68,2% volt, 4 fős családoké 20,4%, az 5 fős családoké 7,8%, míg a 6 főt meghaladóké csak 3,6 % volt. Ha a roma nők esetében az iskolai végzettség tükrében vizsgáljuk a család nagyságát, arra a következtetésre jutunk, hogy minél magasabb az édesanya képzettsége, annál alacsonyabb a családtagok száma ($p < 0,001$). A gyermekek számát is kategorizáltuk a további vizsgálatokhoz. Így létrehoztunk olyan csoportokat, ahol 1-2 gyermek, 3-4 gyermek, 5 illetve 6 vagy annál több gyermek élt a családdal. A vizsgált roma populációban a családokban nevelt 1-2 gyermek aránya 52,7%, a 3-4 gyereket nevelő édesanyák aránya 33,7% volt. Ezzel szemben a kontroll csoport tagjainál lényegesen alacsonyabb volt a gyerekszám. 88,7%-uk nevelt 1-2 gyereket, 10,8%-uk pedig 3-4 gyermeket. Összesen 28 roma nő (13,6%) vallotta azt, hogy több mint 5 gyermeket nevel, míg ez a szám a kontroll csoportnál csak 2 fő (0,5%) volt. A roma édesanyák esetében azt az összefüggést találtuk, hogy az iskolai végzettség növekedésével fordított arányosságot mutat, tehát csökken a gyermekek száma ($p < 0,001$).

A vizsgálatunk során kíváncsiak voltunk arra is, hogy a roma lakosok esetében a megfelelő személyes tér rendelkezésre áll-e, hiszen ez a szám jól mutatja az otthonok zsúfoltságát, mely összefüggésben állhat más tényezőkkel is (pl. megbetegedések aránya). A felmért populációban azt az eredményt kaptuk, hogy a roma nők átlagosan 2,25 szobás otthonokban éltek a felmérés-kor. Ezt összevetettük azzal a kérdésünkkel, hogy hányan éltek egy háztartásban, így az átlagosan egy főre jutó szobaszám 0,57 volt. A nem romáknál ez a szám magasabb volt (1,2). A romák esetében ez meglehetősen alacsony érték, ami annak is köszönhető, hogy a lakásokban gyakran három generáció él együtt, illetve a vizsgált populációnál az egy lakásban élő három vagy annál több gyereket nevelő családok aránya is 43,7% volt.

A roma nők 42,5%-a dolgozott a kérdőív felvételekor, míg 19,7%-uk munkanélküli státuszban

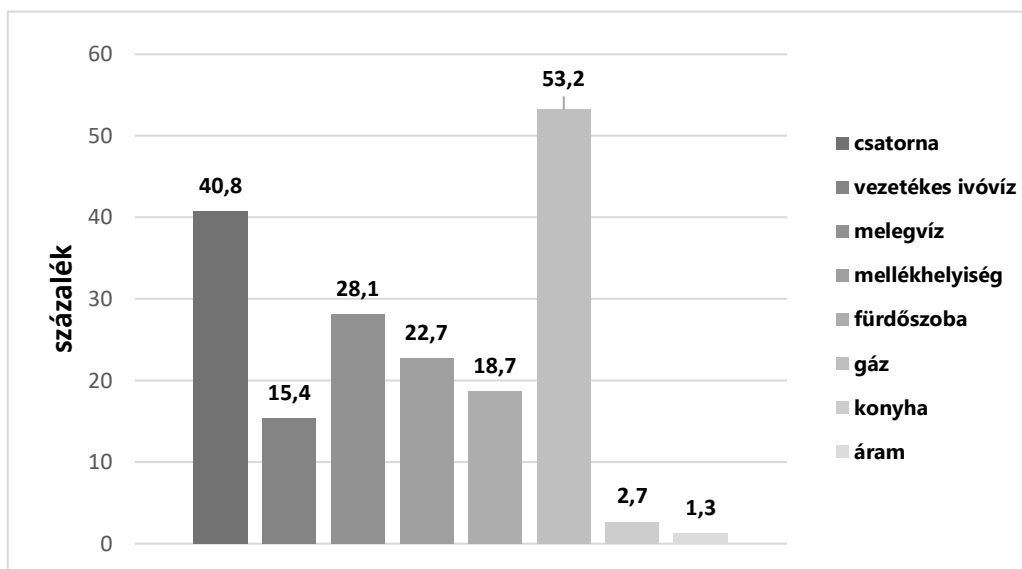
volt, 17,1%-uk valamilyen szociális ellátásban részesült, 13,4%-uk tanult és 7,3 %-uk pedig nyugdíjas volt. Kiemelve az aktív korúakat, arra a megállapításra jutottunk, hogy a szociális juttatásból élő roma nők 6-10 személyes családokban, míg azok, akik dolgoztak, jellemzően 2-4 fős háztartásban éltek ($p < 0,001$). Összehasonlításképpen, a kontroll csoportban a dolgozó nők aránya (72,8%) sokkal magasabb volt ($p < 0,001$). A kutatásunkban a roma válaszadók esetében azt is megfigyeltük, hogy a nukleáris családok (vagyis maximum két generáció együttélése) inkább városi környezetben volt jellemző ($p < 0,001$).

A roma populációban a további kérdéseink az ingatlanokra és a közműellátottságra vonatkoztak. A kisebbségi csoport tagjainak otthonai legnagyobb arányban 2 szobásak (46,8%) voltak. 20,4%-uk 1 szobás, 32,8%-uk 3 vagy annál több szobás lakásban élt. A lakások 38,1%-ában nem volt külön szoba a gyermekek részére.

A lakás típusát figyelembe véve 41,5%-uk családi házban, 16,7%-uk lakótelepi lakásban, 15,1%-uk többlakásos sorházban, 10,4%-uk hagyományos parasztházban és 9,0%-uk szükséglakásban élt, míg 7,4%-uk egyéb kategóriát jelölt meg. A közüzemi szolgáltatásokhoz való hozzáférést vizsgálva a lakások 40,8%-ához nem volt bekötve szennyvíz elvezető csatorna. Ivóvíz a lakások 15,4%-nál, gáz 53,2 %-nál, elektromos áram 1,3%-nál, konyha 2,7 %-nál hiányzott. A higiénés viszonyokat is megvizsgáltuk, ezért rákérdeztünk arra, hogy a tisztálkodáshoz szükséges környezet megfelelő-e. Az 1. ábrán olvasható, hogy fürdőszoba 18,7%-nál, mellékhelyiség 22,7%-nál, melegvíz 28,1%-nál, s ahogyan fentebb említettük, a vezetékes ivóvíz bekötése 15,4%-nál hiányzott. Ha a település jellege szerint vizsgáljuk a roma lakások felszereltségét, akkor megfigyelhető, hogy a falvakban még mindig szignifikánsan alacsonyabb a csatornahálózathoz ($p < 0,001$), az ivóvízhez ($p < 0,013$), a melegvízhez ($p < 0,001$), a gázhoz ($p < 0,001$) való hozzáférés, valamint a fürdőszoba ($p < 0,001$), a mellékhelyiség ($p < 0,001$) megléte.

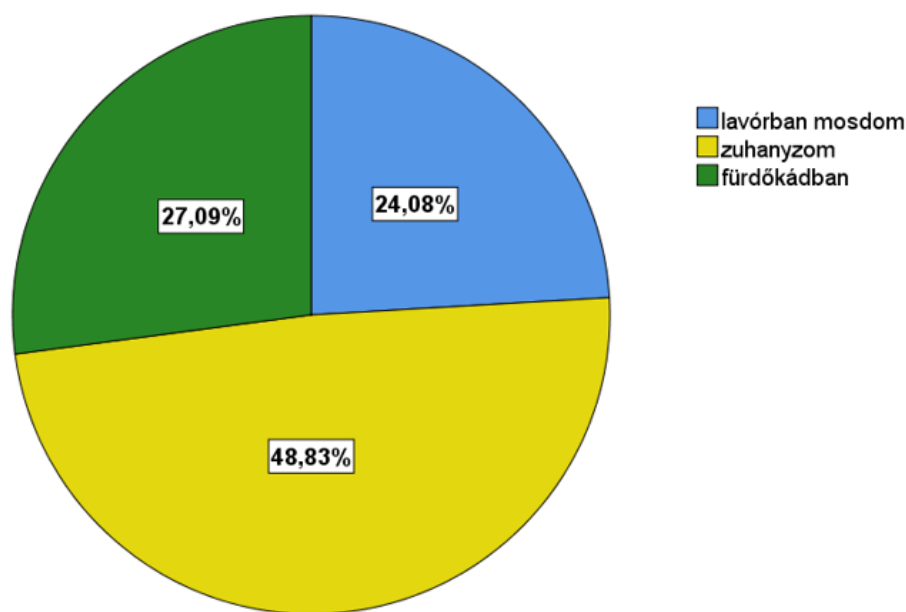
A 2. ábrán szereplő „*Ön hogyan tisztálkodik leggyakrabban?*” kérdésre a roma nők 24,1%-a válaszolta, hogy még mindig lavórban kénytelen mosakodni.

1. ábra: Roma nők lakásainak hiányosságai (%) (N=299)

Forrás: saját szerkesztés

2. ábra: Roma nők tisztálkodási szokásai (N=299)

Forrás: saját szerkesztés

Meglepő módon azok, akik a mindennapi tisztálkodásukat lavórban végzik, szignifikánsan többen élnek nagyobb városokban ($p < 0,001$), mint falvakban vagy akár a fővárosban; és jellemzően alacsony jövedelemmel rendelkeznek ($p < 0,001$). A vizsgált roma nők lakáskörülményei nem mondhatók jónak, magas a szükséglakásban és az alacsony komfortfokozatú házban élők aránya. Egyes megbetegedések gyakoriságára is rákérdeztünk. Kiderült, hogy körükben a

megfázással járó betegségek és a hasmenéses megbetegedések fordulnak elő gyakrabban. A roma nők körében bizonyos gyomor- és bélrendszeri panaszok, mint pl. a hányás vagy hasmenés, a válaszok alapján nem volt túl gyakori. A hasmenés a többségnél évenként vagy annál ritkábban fordult elő (72,2%). 20,1%-uk fél-évente, míg 7,7%-uk hetente vagy havonta szenvedett ettől a tünettől. A hányás sem gyakori körükben. Csupán 8%-uk válaszolta, hogy

havonta vagy hetente alakul ki náluk ilyen jellegű rosszullét. A nátha vagy megfázás szezonálitást mutatott náluk, hiszen a roma nők 46,5%-ánál legalább félévente jelentkezett tünetként. Viszont vannak olyan esetek, amikor a betegség heti/havi szinten jelen volt (11,7%). Lázas állapot a megkérdezettek 4,3%-ánál hetente, 29,1%-ánál havonta, 64,9%-án félévente vagy ritkábban fordult elő.

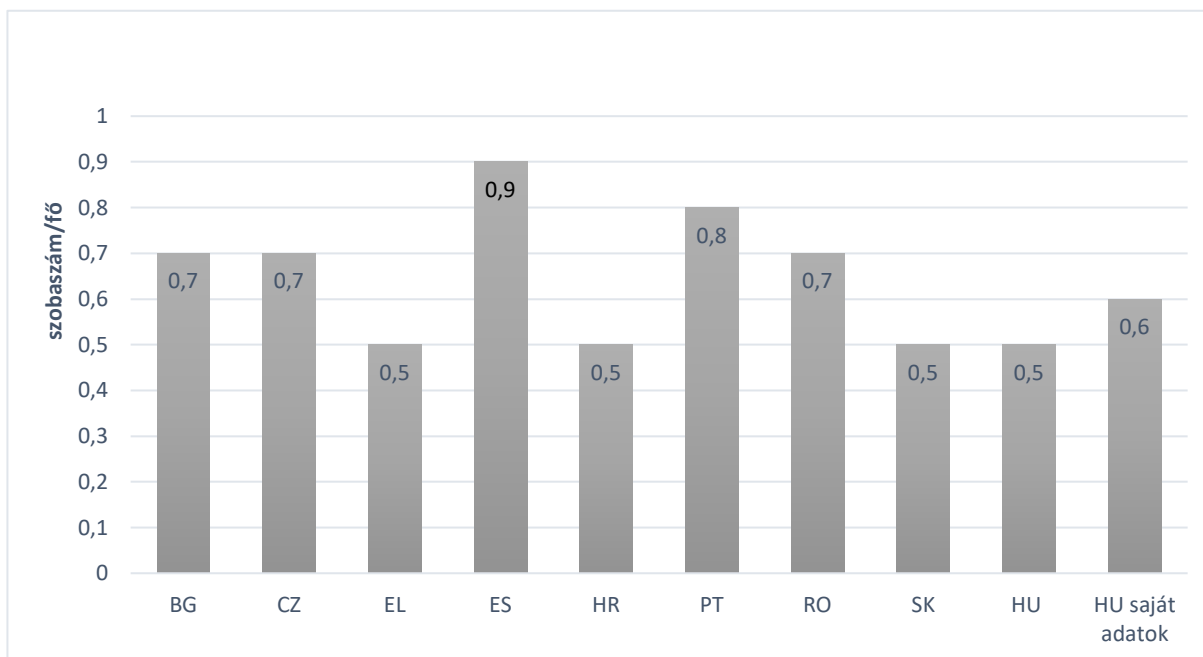
A roma otthonok hiányosságait tovább vizsgálva önkényesen definiáltunk alacsony és magas komfortfokozattal rendelkező ingatlanokat. A komfortfokozatokat vezetékes ivóvíz, melegvíz, konyha, szennyvízelvezetés, fürdőszoba és mellékhelyiség megléte alapján osztályoztuk. Az elektromos áramhoz való hozzáférést kivettük a csoportosításból, hiszen az majdnem minden lakásnál rendelkezésre állt. Az alacsony komfortfokozatú ingatlanok esetében lázas állapot ($p < 0,001$), hányás ($p < 0,003$), megfázás ($p < 0,023$) és hasmenés ($p < 0,001$) gyakrabban fordult elő. Ha egy közmű hiányzik a lakásból, az nem jelent számottevő változást, viszont ha már halmozódnak a hiányosságok, az kedvez különféle betegségek kialakulásának.

MEGBESZÉLÉS

Vizsgálatunk eredményeit összevetettük az Európai Unió Alapjogi Ügynöksége (FRA) által végzett, az Európai Unió roma kisebbségekről és a hátrányos megkülönböztetéséről szóló második felméréssel, amelyben 9 országban - köztünk hazánkban is - a roma lakosságot mérték fel társadalmi-gazdasági, foglalkoztatás, oktatás, és a lakhatási körülmények szempontjából (*European Union Agency for Fundamental Rights "Second European Union Minorities and Discrimination Survey Roma – Selected findings", 2016*). A felmérésben Bulgáriában, Cseh Köztársaságban, Görögországban, Horvátországban, Magyarországon, Portugáliában, Romániában, Spanyolországban és Szlovákiában élő romák vettek részt (N=33.648). A vizsgálatban azt mérték fel, hogy milyen hatással voltak a roma integrációra az uniós szakpolitikai kezdeményezések és a pénzügyi támogatások.

A 3. ábrán látszik, hogy az egy főre jutó átlagos szobaszám közel megegyezik a magyar uniós eredménnyel, viszont a többi tagállamot nézve ez az érték alacsonynak bizonyul.

3. ábra: Egy főre jutó szobák száma az Európai Unió 2016-ban kiadott roma kisebbségekről és a hátrányos megkülönböztetéséről szóló második felméréseinek (FRA, EU-MIDIS II.) tükrében (FRA, EU-MIDIS II. N=33.648) (saját kutatás N=299)

Forrás: saját szerkesztés

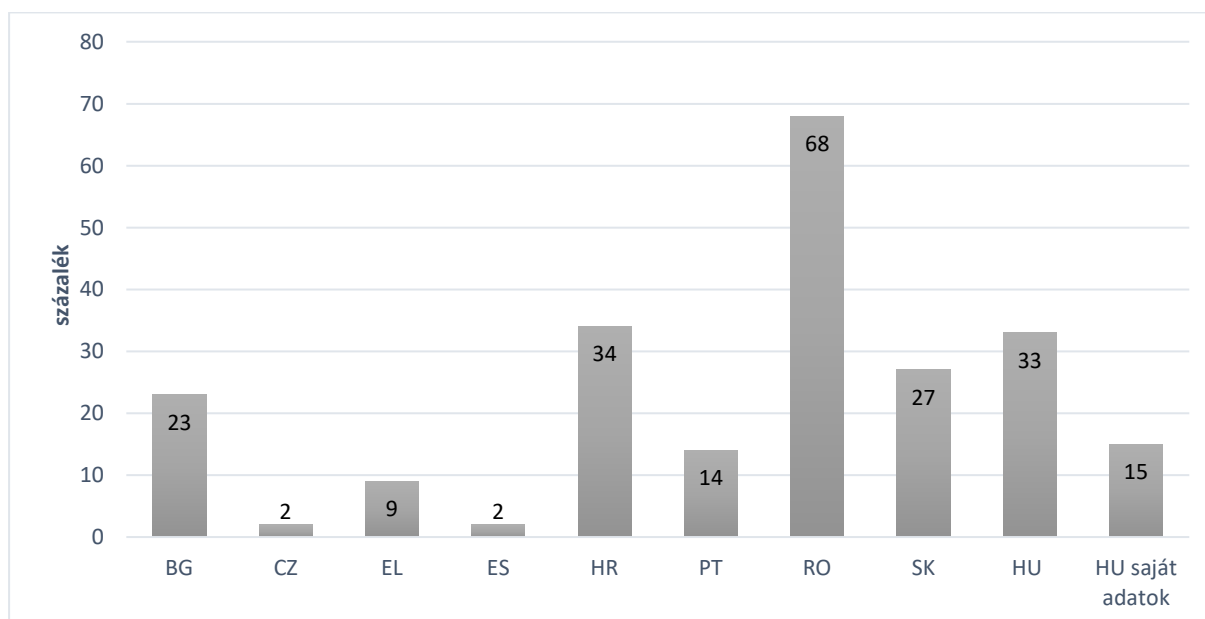
Az elektromos áram egyik alapfeltétel a mindennapi tevékenységeinkhez, mivel hozzásegít az otthonok rendben tartásához, a tanuláshoz, az élelmiszerek tárolásához, valamint az elkészítésükhöz. Egyszóval nehéz lenne olyan tevékenységet találni, ami során nélkülözni lehetne. Az áramellátottság a Cseh Köztársaságban, Spanyolországban, Bulgáriában, Magyarországon elérte a 97–98%-ot (*European Union Agency for Fundamental Rights "Second European Union Minorities and Discrimination Survey Roma – Selected findings", 2016*). Ez az arány Portugáliában (88%) és Görögországban (89%) alacsonyabb volt. A mi kutatásunkban áramszolgáltatással a háztartások 89,3%-a rendelkezett.

A közüzemi vízellátó rendszerhez való hozzáférés szempontjából azonban általában és Magyarországon is rosszabb a helyzet. Az EU-MIDIS II felmérése alapján nagyobb arányban élnek a romák olyan ingatlanokban, ahol ez a szolgáltatás hiányzik. Ez alól kivételt képez a Cseh Köztársaság és Spanyolország, ahol a vízellátás hiányának aránya közelít a roma és a nem

roma lakosok viszonylatában. Romániában azonban kifejezetten rossz a helyzet (*European Union Agency for Fundamental Rights "Second European Union Minorities and Discrimination Survey Roma – Selected findings" 2016*). A 4. ábrán olvasható, hogy az általunk készített felmérés alapján az Unió magyar adatokhoz képest az ingatlanok közel fele volt az, ami nem rendelkezett vezetékes ivóvíz eléréssel. [4. ábra]

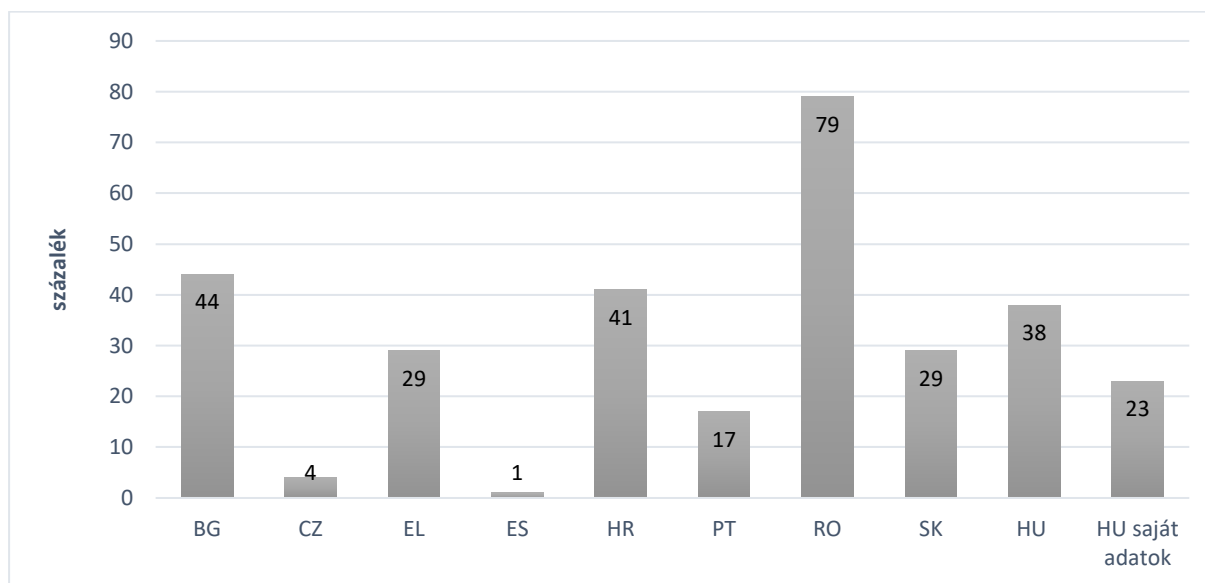
A vezetékes vízzel nem rendelkező lakások mellett sok esetben tapasztalható volt a toalett és a fürdőszoba hiánya is. Ezáltal egy halmozottan deprivált környezet alakul ki, ami számos egészségügyi veszélyt hordoz magában. A vizesblokk hiánya Romániában a legmagasabb (79%), míg Spanyolországban a legalacsonyabb (1%) (*European Union Agency for Fundamental Rights "Second European Union Minorities and Discrimination Survey Roma – Selected findings" 2016*). Az 5. ábrán látható, hogy az általunk vizsgált roma nők körében, több ország ilyen irányú eredményeivel összehasonlítva, kedvezőbbek az adataink.

4. ábra: A lakáson belül vezetékes ivóvízzel nem rendelkező roma háztartások aránya (%) az Európai Unió 2016-ban kiadott roma kisebbségekről és a hátrányos megkülönböztetésről szóló második felmérésének (FRA, EU-MIDIS II.) tükrében. (FRA, EU-MIDIS II. N=33.)

Forrás: saját szerkesztés

5. ábra: Beltéri vizesblokkal nem rendelkező roma háztartások aránya (%) az Európai Unió 2016-ban kiadott roma kisebbségekről és a hátrányos megkülönböztetésről szóló második felméréseinek (FRA, EU-MIDIS II.) tükrében. (FRA, EU-MIDIS II. N=33.648; kutatás N=299)

Forrás: saját szerkesztés

A 2014-es Európai lakossági felmérés adatai szerint, amíg a nem roma lakosokra átlagosan 1,3 szoba jut személyenként, addig a romákra csak 0,7. Ehhez viszonyítva, a kutatásunkban az átlagosan egy főre jutó szobaszám alacsonyabb volt (0,57) (Kemény et al., 2004). Bár nem vizsgáltuk, a különbségre magyarázatot adhat, hogy hazánkban a roma lakosok többsége kisméretű, kevés szobával rendelkező ingatlanokban zsúfolódik össze.

Keresztes-Takács Orsolya 2014-es, 479 háztartásban felvett kérdőíves vizsgálatában a 6 főt meghaladó családok aránya rendkívül magas volt (40,7%). Ehhez képest a mi felmérésünkben már 18,4% -ra csökkent ez az arány. A családok átlagos háztartásnagysága 5,61 fő, míg nálunk 4 évvel később már csak 3,9 fő volt (Keresztes-Takács, 2015).

Kutatásunk korlátai közé soroljuk, hogy a roma és a nem roma lakosok által kitöltött kérdőív nem volt teljesen megegyező. A minta nem volt reprezentatív, emiatt a következtetések csupán a felmérték mintájára és nem országosan érvényesek. A saját és az összehasonlításunk alapjául szolgáló Európai Unió roma kisebbségekről és a hátrányos megkülönböztetésről szóló második felmérésben szereplő kérdőív adatai sem voltak teljes egészében ugyanazok.

KÖVETKEZTETÉSEK

Jelen pilot vizsgálatunk segítséget nyújt abban, hogy a nehezen elérhető roma kisebbséget milyen módszerekkel tudjuk bevonni egy ilyen jellegű kutatásba, illetve tanulságul szolgált a mérőeszköz véglegesítésében is. Egyik fontos és érdekes eredményünk, hogy az iskolázottság mértéke önmagában nem biztos, hogy befolyásolja a kérdések megértését. Az általunk vizsgált Magyarországon élő roma nők még mindig igen rossz lakáskörülmények között élnek, melynek legfőbb oka feltehetően alacsony iskolázottságukban, gyenge munkaerő piaci helyzetükben és ez által alacsony jövedelmükben rejlik (K. Nagy, 2019; Gadó, 2018). Ehhez még hozzájárul a többségi társadalom kirekesztő magatartása, hiszen ha tehetik, nem szívesen élnek az ő környezetükben (European Union Agency for Fundamental Rights „EQUALITY Discrimination against and living conditions of Roma women in 11 EU Member States Roma survey – Data in focus”, 2016; European Monitoring Centre on Racism and Xenophobia, Europe, 2005). Tanulmányunk egy komplex képet igyekezett összeállítani a roma nők lakhatásáról, hogy rávilágítson arra, hogy a mai modern világunkban, ahol a vezetékes ivóvíz és az angol WC megléte teljesen alapvető kellene

hogyan legyen, még élnek szegregátumokban olyan emberek, akiknek mindez csak álom, hiszen az alacsony iskolázottság- munkanélküliség- szegénység ördögi köréből képtelenek elszakadni (Központi Statisztikai Hivatal, 2014; Keresztes-Takács, 2015; Messing, et al., 2011).

A korábbi kutatásokkal összehasonlítva a kérdést látható azért némi javulás, viszont ez még mindig nagyon elenyésző (European Union Agency for Fundamental Rights „EQUALITY Discrimination against and living conditions of Roma women in 11 EU Member States Roma survey – Data in focus”, 2016; European Union Agency for Fundamental Rights “Second European Union Minorities and Discrimination Survey Roma – Selected findings”, 2016; Kemény et al., 2004; Keresztes-Takács, 2015). A probléma már gyermekkorban elkezdődik, hiszen az egy főre jutó szobák alacsony száma, valamint az alacsony komfortfokozat azt eredményezi, hogy többen kénytelenek egy kis területre összezúfolódni. Ez megnehezíti a gyermekek tanulását, pl. a nem megfelelő tanulási környezet, a megbetegedések okozta iskolai hiányzások miatt. Az alacsony iskolai végzettségükön kívül, nagyban befolyásolja elhelyezkedésüket a lakóhelyük is

(Keresztes-Takács, 2015). Hiszen a szegregátumok esetében nehéz és költséges eljutni olyan településekre, ahol van munkalehetőség. A lakások nem elégítik ki az alapvető higiénés szükségleteket sem, ezért a munkavállalók sem szívesen foglalkoztatják őket (Ekmekçi, 2016).

Véleményünk szerint a jelenlegi állapot javításának egyik kulcsa lehetne a roma nők körében az iskolai végzettségi szintnek a növelése, hiszen ez jobb munkaerő-piaci helyzetet teremthetne, ami hozzásegítené a roma nőket, s rajtuk keresztül a felnövekvő nemzedéket a jobb életkörülményekhez. A lakókörnyezet pozitív változása pedig kedvező folyamatokat indítana el az egyének egészségmagatartása és egészségi állapota terén is. Hiszen a megbetegedések kialakuláshoz nagyban hozzájárul az alacsony komfortfokozat, melyből következnek a nem megfelelő higiénés körülmények, télen esetlegesen a fűtés hiánya. Eredményeink alapján a nem megfelelő lakókörülmények és az alacsony képzettségi szint további nehézséggel jár együtt, hiszen mindezek fordított arányban állnak a család nagyságával, a gyermekszámmal, ami konzerválja a roma populációban egyébként is meglévő hátrányokat.

HIVATKOZÁSOK

- Az Európai Unió Tanácsa 2000/43/EK irányelv (2000. június 29.) a személyek közötti, faji vagy etnikai származásra való tekintet nélküli egyenlő bánásmód elvének alkalmazásáról.
- Ámon, K., Balogi A., Czizfusz, M., „et al” (2019): Éves jelentés a lakhatási szegénységről. Habitat for Humanity Magyarország, Budapest, 1-99.
- Bernát, A. (2014): Leszakadóban: a romák társadalmi helyzete a mai Magyarországon. Társadalmi riport, 13(1). 246-264.
- Demsa, A. (2015): *Cigány nők kettős elnyomása Magyarországon a hétköznapiakban*. Acta Sana. 10(2). 21-29.
- Ekmekçi, P. E. (2016): Health and Roma People in Turkey. *Balkan Med J.* 33. 377-382. doi: [10.5152/balkan-medj.2016.151385](https://doi.org/10.5152/balkan-medj.2016.151385)
- European Union Agency for Fundamental Rights (2016): EQUALITY Discrimination against and living conditions of Roma women in 11 EU Member States Roma survey – Data in focus. Publications Office of the European Union. 1-56.
- European Communities (2005): European Monitoring Centre on Racism and Xenophobia. 1-50.
- Forray, R. K. (2013): Cigány egészség, cigány betegség. *Educatio.* 22(2). 177-186.
- Forray, R. K. (2017): A cigányság középosztályosodása. *Educatio.* 26(4). 581-590. DOI: 10.1556/2063.26.2017.4.
- Gadó, I. (2018): A roma és nem roma óvodáskorú gyermekek beszédfejlődésének összehasonlító vizsgálata Romológia. 15. 78 -96.
- Géczy, D., Gergelics, N. (2019): Két szék között. Roma fiatalok identitásválságai. A többségi előítélet és a saját csoportnormákból való kiszakadás ERDÉLYI TÁRSADALOM. 17(2). 63-81.
- Human Contact (2001): A magyarországi romák XXI. század eleji társadalmi helyzete. Összefoglaló tanulmány.
- K. Nagy, E. (2019): A roma tanulók iskolai sikertelenségének kérdései. *Magyar Tudomány.* 180(11). 1638-1648. DOI: 10.1556/2065.180.2019.11.5

- Kemény, I., Jánky, B., Lengyel, G. (2004): A magyarországi cigányság 1971–2003 Gondolat – MTA Etnikai-nemzeti Kisebbségkutató Intézet Budapest. 1-155.
- Keresztes-Takács, O. (2015): Lakhatási viszonyok és az oktatási intézményekhez való hozzáférés a hajdúböszörményi szegregátumokban. REGIO. 23(4). 58-79. DOI: <http://dx.doi.org/10.17355/rkkpt.v23i4.86>
- Kosa, Zs., Moravcsik-Kornyicki, Á., Diószegi, J., Bayard, R., Szabó, Z., Sándor, J., Ádány, R. (2014): Prevalence of metabolic syndrome among Roma: a comparative health examination survey in Hungary. Eur J Public Health. 25. 299-304.
- Központi Statisztikai Hivatal. (2015): Statisztikai tükör Európai lakossági egészségfelmérés 2014. 29. 1-9.
- Magyarország Alaptörvénye. (2011. április 25.)
- Makrai, K. (2020): "Ki mit szakít szagolja" Nők a "kettősházi" cigány közösségekben. Egy életút intejúból lett kiscsoportos interjú tanulságai alapján. Miskolci Egyetem BTK – Kutatói Almanach. 11. 441-449.
- Messing, V., Molnár, E. (2011): Bezáródó kapcsolati hálók: szegény roma háztartások kapcsolati jellemzői. Esély. 547. 47-74.
- PIK, K. (2001): A cigány gyerekek és az óvoda esete – II. Esély. 1. 47-69.
- European Union Agency for Fundamental Rights. (2016): Second European Union Minorities and Discrimination Survey Roma – Selected findings. 1-52.
https://ec.europa.eu/info/policies/justice-and-fundamental-rights/combating-discrimination/roma-eu/roma-equality-inclusion-and-participation-eu_en